

Ключка Н. Я.,
Буковинський державний медичний університет, м. Чернівці

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ЯК СИСТЕМНО-СТРУКТУРНЕ УТВОРЕННЯ

Дана робота присвячена визначенню поняття лексико-семантичного поля, встановленню його структури, комплексному дослідженню поля, зокрема у семантичному, парадигматичному та структурному аспектах.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, ядро, центр, периферія, структура, сема, лексико-семантична група.

Данная работа посвящена определению понятия лексико-семантического поля, установлению его структуры, комплексному исследованию поля в семантическом, парадигматическом и структурном аспектах.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, ядро, центр, периферия, структура, сема, лексико-семантическая группа.

The article deals with the determination of structure of lexical-semantic field, its complex study, particularly in the semantic, paradigmatic and structural aspects.

Key words: lexical-semantic field, nucleus, central part, periphery, structure, seme, lexical-semantic group.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розвиток лінгвістичної науки супроводжується інтенсивним пошуком теоретичних основ дослідження лексико-семантичного рівня, встановлення його системно-структурних елементів, відношень між ними. Семантичне поле є такою системою, завдяки якій здійснюється вивчення семантичних змін у мові.

Актуальність. Одним із пріоритетних напрямків сучасної лінгвістики є дослідження лексики у вигляді семантично-інтегрованих частин – лексико-семантичних полів. Традиційна структура лексико-семантичного поля “центр – периферія” здатна відобразити основний словниковий фонд мови. Дане дослідження є актуальним і містить широке поле для майбутнього дослідження, оскільки процес поповнення мови лексичним одиницями не можна вважати завершеним.

Об’єктом аналізу є лексико-семантичне поле, його ознаки та особливості.

Метою дослідження є вивчення поняття лексико-семантичного поля та його структури.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Ідеї та принципи семантичного аналізу мови, які надалі були об’єднані під загальною назвою “дослідження семантичного поля”, виникали поступово. Вони беруть свій початок з кінця ХІХ– початку ХХ століть. Формулювання цих ідей та принципів ми знаходимо в працях О.О. Потебні, М.М. Покровського, Й. Тріра, В. Порціга, Н. Дьоршнера, О. Духачека, Р. Хоберга, Р. Освальда та ін.

М.М. Покровський у своїй праці “Семасіологічні дослідження в галузі древніх мов” зазначив: “Слова та їх значення живуть не окремим одне від одного життям, а об’єднуються в нашій душі, незалежно від нашої свідомості, в різні групи, причому основою для угруповання є подібність або протилежність за основним значенням. Зрозумілим є аргіогі, що такі слова мають подібні чи паралельні семасіологічні зміни і у своїй історії впливають одне на інше; що ці слова вживаються в подібних синтаксичних сполученнях” [8, с. 20].

Основний зміст підходів до аналізу та опису лексичної семантики полягає в тому, що поступово утверджувався системний погляд на значення слів, який знайшов своє вираження у “методі семантичного поля”. Основоположником цього методу вважається німецький вчений Й. Трір. Він розглядав мову окремого періоду як сталу та відносно замкнену систему, в якій слова наділені смислами не ізольовано, а в тій мірі, наскільки й інші, суміжні з ними слова. Й. Трір розрізняв “поняттєве” та “словесне” поля. Під понятійним полем він розумів структуру окремої понятійної сфери чи низки понять, наявних у мовній свідомості, яка не має у мові особливої, своєрідної зовнішньої форми вираження [4, с. 29-44]. Словесне поле утворене зі слова та понятійно споріднених з ним слів, по-різному підпорядковується замкненому понятійному комплексу, внутрішнє членування якого представлене у поділеній структурі словесного поля. Межа між понятійним і словесним полями, як і термінологія Й. Тріра, не є чіткою. Ідеї Й. Тріра знайшли подальший розвиток у працях німецького лінгвіста Л. Вайсгербера.

С. Ульман вважає, що у формуванні теорії поля найбільше до Й. Тріра стоїть Г. Ібсен. Насправді ж підхід Г. Ібсена до питань існування поля відрізняється від трірівського. Г. Ібсен, науковий метод якого складався в руслі порівняльно-історичного вивчення лексики, вперше вжив термін “сміслові поле” щодо групи слів-назв металів у східних мовах. Він вважав, що одну семантичну групу утворюють тільки ті споріднені за змістом слова, які однаково оформлені, тобто завдяки смислової близькості отримали таке ж морфологічне оформлення.

По-іншому розглядає “семантичне поле” В. Порціг. Ним були висунуті на перший план слова як самостійні мовні одиниці та основні, найхарактерніші зв’язки їх значень, що виявляються у словосполученнях і деривації слів. В. Порціг намагався виявити зв’язки, які закладені в самих значеннях слів (наприклад, “*бачити*” пов’язано з “*око*”, “*хатати*” пов’язано з “*рука*” тощо). “Його поля, – зазначає А.І. Кузнецова, – прості співвідношення, які складаються з дієслова та суб’єкта чи об’єкта або прикметника і іменника” [5, с. 34]. При цьому домінуючими є слова, здатні виражати ознаки і виконувати предикативну функцію, тобто дієслова та прикметники. Отже, тільки дієслово та прикметник можуть бути ядерним елементом “семантичного поля”. Саме ж поле вміщує в себе ті мовні елементи, які поєднуються з ядерним. Таким чином, “семантичне поле” В. Порціга ґрунтується на валентних властивостях слів і є синтагматичним утворенням, на протигагу парадигматичним полям Й. Тріра (Д.М. Шмельов, С. Ульман, А.А. Уфимцева).

Разом з В. Порцігом нове розуміння “семантичного поля” пропонують А. Йолес та К. Ройнінг. А. Йолес роз-

глядає корелятивні пари слів типу правий – лівий, батько – син, які показують, що ці семантичне відношення зберігаються, хоча для їх вираження можуть використовуватись різні слова. Таким чином, головним критерієм, за яким слова об'єднуються в певну групу, в “сміслову поле” у А. Йолеса, є наявність між словами семантичних зв'язків. Тому вивчення “семантичних полів” повинно починатися для нього, з визначення типу значення, за яким слова об'єднуються в єдине смислове ціле.

Практичний розвиток ідеї А. Йолеса знайшли в дослідженні “поля” К. Ройнінга, який розробив методіку порівняльного вивчення подібних груп слів у різних мовах. В основі його методіки лежать два основні положення:

1. Значення слів найточніше можна вивести тільки на основі їх вживання у контексті.

2. Те, що виражається одним словом, можна висловити групою слів. Слово існує автономно, але водночас потрібно мати на увазі ціле лінгвістичне поле – синонімічні йому слова.

У сучасному мовознавстві семантичне поле – це “сукупність мовних (головним чином лексичних) одиниць, які об'єднані спільністю змісту (деколи також спільністю формальних показників) і відображають понятійну, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ” [11, с. 84].

Ми вважаємо, що семантичне поле характеризується наступними ознаками:

1) наявністю семантичних відношень (кореляцій) між складовими його словами; 2) системним характером цих відношень; 3) взаємозалежністю та взаємообумовленістю лексичних одиниць; 4) відносною автономністю поля; 5) безперервністю позначення його смислового простору; 6) взаємозв'язком семантичних полів у межах всієї лексичної системи.

У структурі семантичного поля можна виділити такі частини:

1. Ядро поля, представлене родовою семою-компонентом, навколо якого розгортається поле. Для ядра характерні безознаковість, нейтральність, висока частота вживання. Оскільки ядро є лексичним вираженням смислів, або семантичних ознак, воно може замінити кожен із членів парадигми, будучи представником усієї парадигми;

2. Центр поля складається з одиниць, які мають інтегральне, спільне з ядром і між собою значення;

3. Периферія поля, що містить одиниці, найвіддаленіші за своїм значенням від ядра. Периферійні слова характеризуються найменшою частотністю. Вони деталізують та конкретизують основне значення поля. Зазвичай периферійні елементи перебувають у зв'язку з іншими семантичними полями, утворюючи при цьому лексико-семантичну цілісність мовної системи.

Лексико-семантичне поле може бути поліцентричним, якщо різними центрами поля вважаються компоненти, що групуються навколо доміантних лексем різних частин мови (інваріантні групи/поля, які є об'єднаннями лексем на основі загальної семантичної ознаки, що репрезентує міжкласові відношення типу: *близна – білий – біло*, або у випадку об'єднання засобів вираження декількох близьких понять, уявлень в одне ціле.

Семантичне поле поділяється на семантичні підсистеми, що покривають меншу, порівняно з семантичним полем, ділянку позамовної дійсності. В.А. Звєгінцев виділяв, наприклад, такі лексико-семантичні системи як групи слів, що репрезентують “так би мовити часткові підрозділи” більш загальних понять, виражених словами з “узагальнюючим значенням”; групи слів синонімічного характеру; групи слів, в основі яких лежать “інші принципи визначення загального значення” (наприклад, назви частин тіла) [3, с. 169]. Крім семантичного поля, інші лінгвісти розрізняють також лексико-семантичні, лексико-тематичні, функціонально-семантичні, лексико-граматичні групи.

Тематичні групи об'єднуються однією типовою ситуацією або однією темою, але “спільна ідентифікуюча (ядерна) сема для них не обов'язкова” [2, с. 110]. Тематична група є сукупністю слів, що виражають матеріальні та ідеальні денотати (референти) [7, с. 80]. Тематична група (ТГ), за визначенням Ж.П. Соколовської, – це “об'єднання значень слів, в основі якого лежить подальше членування загального поняття, яке входить у зміст категорії пізнання” [10, с. 47]. Особливість тематичної групи полягає в тому, що вона, з одного боку, виділяється шляхом логічного членування широкого поняття, з іншого боку, – на основі того, як це поняття членується, і логікою мови – значеннями слова. В ТГ взаємопроникають елементи, які прийнято називати поза- та внутрішньомовними, вони виступають в структурі значення як внутрішньо-та власномовні елементи, але належать до різного ступеня абстрагування від конкретних предметів та явищ. ТГ вміщують слова, які виражають окремі поняття, одиничні або об'єднані в лексико-семантичні групи.

Лексико-семантична група – це “об'єднання значень слів, які містять конкретні поняття, що різняться ступенем виявлення якості, ознаки, дії і протиставленими якістьми ознаки, дії, предмета, явища” [10, с. 54]. ЛСГ формується у процесі взаємодії лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників. Її складовими є різного роду спільні семантичні компоненти, семантичні деривати, семантичні сітки, в яких реалізуються семантичні тотожності, протилежності та ін. [1, с. 38].

При порівнянні семантичного поля Й. Тріра (лексико-семантичної мікросистеми) і лексико-семантичної групи В.В. Левицький виділяє декілька диференційних ознак, а саме:

1. Мовна/позамовна обумовленість лексичних зв'язків. Елементи семантичного поля об'єднані в першу чергу позамовно, елементи ж ЛСГ об'єднуються насамперед внутрішньомовними відношеннями.

2. Матеріальність/нематеріальність. Якщо для семантичного поля характерні як конкретні, так і абстрактні слова одного рівня, наприклад, назви кольорів, поле інтелекту, то ЛСГ може складатися зі слів, що позначають матеріальні (“земля”) чи ідеальні об'єкти (дієслова переміщення), а також зі слів з абстрактним і конкретним значеннями (ЛСГ “праця”).

3. Дискретність/недискретність. Семантичне поле та інші мікросистеми можуть позначати дискретні та недискретні об'єкти зовнішньої дійсності. Але при типологічному вивченні мов ЛСГ, на відміну від семантичного поля, є непридатною, оскільки вона ґрунтується на мовних відношеннях.

4. Обсяг групи. Семантичне поле може складатися з двох лексичних одиниць, тоді як ЛСГ складає більша кількість ЛСВ (двочленною може бути лексичне угруповання, елементи якого пов'язані відношеннями синонімії й антонімії).

5. Тип і місцезнаходження імені групи. У ЛСГ домінантою є ціле слово, яке входить до складу групи. В синонімічному ряді домінантою є одне певне значення слова. Члени ЛСГ об'єднані декількома значеннями. В семантичному полі ідентифікатор, який є не словом, а словосполученням (словоутворенням), позначає родові поняття і не є членом угруповання. Члени семантичного поля об'єднані одним спільним компонентом.

6. Тип відношень всередині мікроструктури. Елементи семантичного поля перебувають частіше у відношеннях комутації, синонімічного ряду – у відношеннях субституції. Для ЛСГ ж характерні обидва типи системних відношень.

7. Конфігурація мікросистеми. ЛСГ та семантичний ряд є двовимірними утвореннями, а семантичне поле може бути як одно-, так і двовимірним угрупованням [6, с. 201].

При дослідженні лексики за лексико-семантичними групами за основу береться слово як основна одиниця словникового складу мови, як основна номінативна одиниця в його різноманітних смислових зв'язках. Слова, що формують ЛСГ, певною мірою збігаються у своєму головному значенні, мають спільні смислові компоненти, які складають смисловий інваріант цієї лексико-семантичної групи.

Функціонально-семантичні поля (ФСП) виділяються з урахуванням того, що окремі семантичні функції можуть бути виражені як граматичними, так і неграматичними засобами. О.А. Селіванова вказує, що “функціонально-семантичне поле – певним чином організована сукупність різнорівневих одиниць і явищ мовлення, об'єднаних спільністю елементарного змісту як бази функціонально-семантичної категорії” [9, с. 652].

Особливостями функціонально-семантичного поля є:

1. Функціонально-семантичне поле інтуїтивно зрозуміле носію мови і є для нього психологічною реальністю.
2. Функціонально-семантичне поле автономне і може бути виділене як самостійна підсистема мови.
3. Функціонально-семантичне поле має власну структуру: у межах поля виокремлюються мікрополя як різновиди інваріантного змісту, вони складаються з центра (ядра, домінанти) і периферії.
4. Одиниці функціонально-семантичного поля пов'язані різними системними семантичними відношеннями.
5. Кожне функціонально-семантичне поле пов'язане з іншими функціонально-семантичними полями мови і разом з ними утворює мовленнєву систему.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Елементи окремого функціонально-семантичного поля пов'язані регулярними та системними відношеннями, і, відповідно, всі слова поля взаємно протиставлені одне одному. Функціонально-семантичні поля можуть пересікатись або цілком входити одне в одне. Значення кожного слова найповніше визначається лише у тому випадку, якщо відомі значення інших слів з того ж поля. У нашій роботі під семантичним полем ми розуміємо сукупність семантичних ознак (макросем, значень), об'єднаних системними відношеннями.

Література:

1. Ахметжанова Р. Н., Ахметжанов Б. Н. Проблема функционально-семантических полей / Р. Н. Ахметжанова, Б. Н. Ахметжанов // Теория поля в современном языкознании. – Уфа, 1991. – 101 с.
2. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.
3. Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория / В. А. Звегинцев. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 248 с.
4. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика : Учеб. пособие. / И. М. Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
5. Кузнецова А. И. Понятие семантической системы языка и методы её исследования / А. И. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1963. – 60 с.
6. Левицкий В. В. Семасиология / В. В. Левицкий. – Винница НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.
7. Левицкий В. В. Статистическое изучение лексической семантики : Учеб. пособие. / В. В. Левицкий. – К. : УМК ВО, 1989. – 155 с.
8. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков / М. М. Покровский. – Москва: Ком.Книга, 2006. – 128 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. Соколовкая Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовкая. – К. : Наукова думка, 1990. – 183 с.
11. Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 240 с.